

Bojan Bašanović
Podgorica

NAUČNA I DRUŠTVENA POTREBA SOCIOLOŠKOG IZUČAVANJA EKOLOGIJE

SCIENTIFIC AND SOCIAL NEEDS OF THE SOCIOLOGICAL STUDY OF ECOLOGY

ABSTRACT: Development and impact of science on modern scientific knowledge has increased to such an extent that it can even be considered one of the characteristics of our time. This is especially true for ecology, which has, in a relatively short period, exceeded the scope of biology and has become an important link in the context of disciplinary limitation, and its logic and principles, an influential concept to change the previous way of thinking. For several decades, the world has been affected by the crisis, which manifested in various forms of disorder. Vulnerability of ecosystems, pollution, the problem of natural resources, rapid population growth, as well as numerous economic, social and political problems, indicated that the causes must be sought in the current manner of functioning of man-society-nature. While the interplay of ecology and other natural sciences is regarded as an understandable process of development of natural-scientific knowledge, its relationship with the social sciences is not sufficiently clear; therefore, it is sometimes placed under suspicion. Lack of a unified scientific view about the definition and determination of the case studies and places that the social ecology has in the corpus of social sciences has resulted in certain anomalies in its development. More precisely, social ecology has been evolving slowly; its real possibilities have minimized in the field of solving environmental problems; its inferiority has not been addressed by the general sociology, decreased interest in empirical research in this field; and it should be mentioned that there is a poor fund of the social ecology literature. Social ecology is expected to explore the impact of man and society on their environment, in the way it addresses the industrial system as both technical and social.

Key words: ecology, social ecology, environment, spatial planning, environmental problems, environmental management.

APSTRAKT: Razvoj i uticaj nauka na savremeno naučno saznanje je do te mjere porastao, da se to čak može smatrati jednom od karakteristika našeg vremena. To posebno važi za ekologiju koja je u relativno kratkom periodu prevazišla okvire biologije i postala značajna spona u kontekstu interdisciplinarnosti, a njena logika i principi, uticajan koncept za promjenu dosadašnjeg načina mišljenja. Već nekoliko decenija svijet je zahvaćen krizom, koja se manifestovala u različitim oblicima poremećaja. Ugroženost ekosistema, zagađenje, problem prirodnih resursa, nagli rast stanovništva, kao i brojni ekonomski, socijalni i politički problemi, ukazali su da se uzroci moraju tražiti u dosadašnjem načinu funkcionisanja sistema čovjek – društvo – priroda. I dok se međusobni uticaj ekologije i drugih prirodnih nauka smatra razumljivim procesom razvoja prirodno-naučnog saznanja, njena veza sa društvenim naukama nije dovoljno jasna, tako da se ponekad stavlja pod sumnju. Nedostatak jedinstvenog naučnog gledišta oko definisanja i određivanja predmeta istraživanja i mjesta koje socijalna ekologija ima u korpusu društvenih nauka rezultiralo je izvjesnim anomalijama u njenom razvoju. Preciznije socijalna ekologija se sporije razvijala; minimizirane su njene realne mogućnosti na polju rješavanja ekološke problematike; prečutkivana je njena inferiornost od strane opšte sociologije; smanjen interes za empirijska istraživanja na ovom polju, a treba spomenuti i postojanje veoma siromašnog fonda literature iz oblasti socijalne ekologije. Od socijalne ekologije se očekuje da istraži uticaj čovjeka i društva na prirodnu sredinu, na taj način što se bavi pitanjem industrijskog sistema kao tehničkog ali i kao društvenog sistema.

Ključne riječi: ekologija, socijalna ekologija, životna sredina, prostorno planiranje, ekološki problemi, upravljanje životnom sredinom.

Razvoj i uticaj nauka na savremeno naučno saznanje je do te mjere porastao, da se to čak može smatrati jednom od karakteristika našeg vremena. To posebno važi za ekologiju koja je u relativno kratkom periodu prevazišla okvire biologije i postala značajna spona u kontekstu interdisciplinarnosti, a njena logika i principi, uticajan koncept za promjenu dosadašnjeg načina mišljenja. Već nekoliko decenija svijet je zahvaćen krizom, koja se manifestovala u različitim oblicima poremećaja. Ugroženost ekosistema, zagađenje, problem prirodnih resursa, nagli rast stanovništva, kao i brojni ekonomski, socijalni i politički problemi, ukazali su da se uzroci moraju tražiti u dosadašnjem načinu funkcionisanja sistema čovjek – društvo – priroda.

Sa naučnog stanovišta to podrazumijeva multidisciplinarnost. I dok se međusobni uticaj ekologije i drugih prirodnih nauka smatra razumljivim procesom razvoja prirodno–naučnog saznanja, njena veza sa društvenim naukama nije dovoljno jasna, tako da se ponekad stavlja pod sumnju. Govori se o preokračanju kompetencija, pokušajima da se od ekologije stvori „nauka nad nauka“, nova dogma itd. Nedostatak jedinstvenog naučnog gledišta oko definisanja i određivanja predmeta istraživanja i mjesta koje socijalna ekologija ima u korpusu društvenih nauka rezultiralo je izvjesnim anomalijama u njenom razvoju. Preciznije socijalna ekologija se sporije razvijala; minimizirane su njene realne mogućnosti na polju rješavanja ekološke problematike; prećutkivana je njena inferiornost od strane opšte sociologije; smanjen interes za empirijska istraživanja na ovom polju, a treba spomenuti i postojanje veoma siromašnog fonda literature iz oblasti socijalne ekologije. No, i pored svega ovog socijalna ekologija se izborila za svoj status važne discipline, koja kako objašnjava Danilo Ž. Marković predstavlja „posebnu sociologiju koja za predmet svog proučavanja ima specifične veze između čovjeka i njegove sredine, istražujući (u konceptu opšte konceptualizacije univerzuma ujedinjenog sa specifičnim uslovima života) uticaj životne sredine, kao ukupnost prirodnih i društvenih činilaca na čovjeka, kao i uticaj čovjeka na njegovu životnu sredinu sa stanovišta njegovog očuvanja kao okvira čovjekovog života, kao prirodno–društvenog bića“.

Od socijalne ekologije se očekuje da istraži uticaj čovjeka na prirodnu sredinu, na taj način što se bavi pitanjem industrijskog sistema kao tehničkog, ali i kao društvenog sistema.

U stvari socijalna ekologija osim što pod lupu kritike stavlja industrijski sistem ona mora da osvjetli i sva sporna ekološka pitanja koja se tiču cjeline industrijskog društva „budući da je socijalna zajednica prirodni medij između industrijskog i prirodnog sistema“ (Vasović, 2006).

Inače utemeljenje socijalne ekologije Ivan Cifrić prikazuje u odnosima tehničkog, socijalnog i prirodnog sistema. Iz njihovog sadejstva ali i međusobnog odnosa izranjaju tri pristupa: tehnologizam, antropocentrizam i naturalizam, i njima imanentne tri hipoteze:

1. Hipoteza tehnološkog suficita – polazi od stava da je tehnologija najvažnija sfera od koje zavisi budućnost. Njene mogućnosti su brojne i neispitane. Industrijska civilizacija počiva na uvjerenju da od umješnosti korišćenja tehnoloških blagodeti zavisi sudbina društva.

2. Hipoteza ekološkog deficita – prenaglašava dimenzije ekološke katastrofe. Pojačana tehnizacija društva degradira prirodu i redukuje njenu sposobnost za sopstvenu samoreprodukciju. Imperativ postaje: a) obezbijediti pravo prirode na svoju prirodnu samoreprodukciju tj. konzerviranje stana; ili b) kroz ljudsku akciju socijalizovati prirodu i pomoći joj u samoreprodukciji.
3. Hipoteza socijalnog maksimuma – temelji se na dominantnim društvenim uvjerenjima koje proizvode vladajuća ekonomska i politička elita. Riječ je o ciljevima koji podrazumijevaju kvantitativni rast, jer kvantitet postaje mjerilo kvaliteta („više je uvijek bolje“) a iskorišćavanje tehničkih mogućnosti i prirodnih resursa – nužnost na putu ka društvu obilja.

Hipoteza socijalno–ekološkog optimuma je najvažnija za socijalnu ekologiju. Ona polazi od ograničenosti prirodnih resursa i djelovanja prirodnih zakona kao i od umješnosti čovjeka da upravlja tehnikom, zarad ostvarenja društveno optimalnih ciljeva. Ovako fokusirani ciljevi stvaraju jedini razumni model razvoja koji ne prenebregava sasvim izvjesna maksimiziranja. Socijalna ekologija takođe mora biti spona između ekologije i politike, zahvaljujući svom angažmanu na polju susreta ekološke politike sa opštom politikom zajednice. Ona mora ukazati na dimenzije ekološke krize i moguće puteve njenog razrješavanja.

Kompleksnost ekološke problematike jeste njena osobenost, koja je izdvaja u odnosu na sve druge oblasti naučnog interesovanja. Nema ni jednog momenta prirode i ljudskog duha koji se na određeni način ne uključuje u predmetnu određenost ekologije. To podrazumijeva veoma složenu unutrašnju strukturu ekološkog znanja. Ekologija prema tome, treba da predstavlja hijerarhijski organizovano znanje koje u suštini objedinjuje sve nivoe znanja: filozofsko, opšte i posebno teorijsko kao i empirijsko i primijenjeno znanje.

Najopštije određenje socijalno–ekološke problematike jeste suština održavanja uzajamnog djelovanja društva i prirode; čovjeka i društva. Istorijska geneza materijalno predmetne sredine i antroposocio geneza, je logička forma u kojoj se taj proces uzajamnog djelovanja odvija. Ekologija očigledno ne može prevazići dvojnost svog metodološkog statusa. S jedne strane, potiče i stalno je vezana za filozofsko poimanje prirode (što naravno automatski uključuje uzajamni odnos društva i prirode), a s druge strane okrenuta je rješavanju konkretnih problema, ponašanju socijalnih grupa i individuuma prema prirodi. Svi elementi ekološke problematike imaju pored biološkog, geografskog, tehničko-tehnološkog, ekonomskog itd. i sociološko značenje. Sociologija kao teorijski sistem znanja traga za unutrašnjom logikom, nužnim vezama u uzajamnom odnošenju društva i prirode i daje sociološko tumačenje i objašnjenje tog odnosa. Između pojmova ekologije i životne sredine se ne može staviti znak jednakosti.

„Ekologija je nauka koja proučava odnose između jedinki, populacija i zajednica organizama, s jedne strane, i faktora spoljašnje sredine, s druge strane, kao i uzajamne odnose živih bića“ (Radonjić, 2006).

„Savremena definicija ekologije naglašava da je to nauka koja proučava rješenja koja su živa bića realizovala, na različite načine, u vezi sa problemima

koje im je spoljašnja sredina postavila i koja su ona morala riješiti kroz svoju evoluciju da bi u tim konkretnim sredinama opstala“ (Stevanović, 2003: 9).

Termin ekologija prvi je uveo njemački zoolog Ernest Hekel 1866. godine: „Životna sredina obuhvata: a) djelove biosfere, hidrosfere i litosfere, cjelokupan živi svijet (biljke, životinje, gljive, mikroorganizme) i prirodna bogatstva i b) tehnosferu, odnosno tvorevine ljudskog rada kao što su naselja, putevi, industrijski objekti“ (Radonjić, 2006).

U našem domaćem zakonodavstvu pojam životne sredine je određen na sljedeći način „Životna sredina je prirodno okruženje: vazduh, zemljište, voda i more, biljni i životinjski svijet; pojave i djelovanja: klima, jonizujuća i nejonizujuća zračenja, buka i vibracije, kao i okruženje koje je stvorio čovjek: gradovi i druga naselja, kulturno–istorijska baština, infrastrukturni, industrijski i drugi objekti“ (Zakon o životnoj sredini, „Sl. list Crne Gore“ br. 48/08 od 11. 08. 2008).

Život svake vrste uslovljen je ekološkim faktorima (životni uslovi). U ekološke faktore spadaju abiotički (klimatski, edafski, orografski), biotički (virogeni, fitogeni, zoogeni) i antropogeni.

„U svakoj organizovanoj zajednici, bez obzira na to da li se radi o državi, međunarodnoj organizaciji, kompaniji, malom ili srednjom preduzeću, nevladinom organizaciji ili nekom drugom obliku organizovanja, planiranje predstavlja jednu od osnovnih aktivnosti.

Agenda 21 je jedan od stratezijskih planskih dokumenata donijetih na najširem globalnom nivou. U najširem smislu, kada se govori o instrumentima planiranja, za oblast upravljanja zaštitom životne sredine poseban značaj imaju tzv. stratezijski dokumenti.

Stratezijsko planiranje može da se odnosi na različita pitanja, među kojima stanje i eksploatacija prirodnih resursa imaju poseban značaj.

Prostorni planovi predstavljaju posebne kategorije planskih instrumenata od značaja za oblast upravljanja zaštitom životne sredine. U njima se na različite načine projektuje dalji razvoj na planu korišćenja prostora i životne sredine.

Za oblast upravljanja zaštitom životne sredine najveći stratezijski značaj za jednu državu ima nacionalna strategija zaštite životne sredine, tamo gdje ona postoji, bez obzira na konkretni naziv koji može biti drugačiji.

U savremenim uslovima najčešće se prave nacionalni akcioni planovi u oblasti životne sredine koji služe kao osnovni planski dokumenti u ovoj oblasti“ (Todić, 2003: 197).

Planski instrumenti odnose se i na lokalne akcione planove (LEAP) koji se razvijaju i usvajaju za područje jedne manje zajednice, u našim uslovima najčešće jedinice lokalne samouprave. Plan sadrži naročito:

- 1) uslove i mjere zaštite životne sredine, prioritete mjere zaštite segmenata životne sredine i pojedinih prostornih cjelina;
- 2) subjekte koji su dužni da sprovode mjere utvrđene Planom;
- 3) mehanizme praćenja stanja životne sredine i ocjenu potrebe uspostavljanja mreže za dodatno praćenje stanja životne sredine u području za koje se Plan donosi;

- 4) način sprovođenja interventnih mjera u vanrednim slučajevima zagađivanja životne sredine u području za koje se Plan donosi;
- 5) rokove za preduzimanje pojedinih utvrđenih mjera;
- 6) izvore finansiranja za sprovođenje utvrđenih mjera i procjenu potrebnih sredstava.

Plan donosi skupština jedinice lokalne samouprave, na period od četiri godine. Organ lokalne uprave nadležan za poslove životne sredine dužan je da Agenciji za zaštitu životne sredine dostavi Plan u roku od mjesec dana od dana donošenja Plana (član 18, Zakona o životnoj sredini, „Sl. list Crne Gore“, br. 48/08 od 11. 08. 2008).

„Narušenost ravnoteže ispoljava se u nekontrolisanom trošenju prirodnih resursa (neadekvatnom korišćenju prirodnih resursa, nesprečavanju negativnih posljedica prljavih tehnologija, nepoštovanju propisa). Sve to ukazuje da u našoj svijesti veoma dominiraju 2 mita: mit o neicrpnom bogatstvu prirode i mit o neograničenim mogućnostima njene regeneracije. Neobično značajna komponenta menadžerske eko-svijesti sadržana je u njihovom neprihvatanju teze da je priroda ugrožena iz nužde opstanka“ (Vukićević, 1996 : 43).

Ekološki problemi se mogu rješavati na racionalan, human i moralan način samo u visoko organizovanim društvima u kojima se prije svega poštuju ljudska prava i red u društvu (zakoni, propisi iz oblasti zaštite životne sredine). Samo u takvim društvima, nauka i tehnika mogu imati istinski ljudski smisao. Korjenite društvene promjene treba da se odnose, prije svega na kulturu življenja i elementarno obrazovanje iz ekologije i regulisanje zakonskim normama zaštite životne sredine.

Odmah se pomisli da za tako korjenite promjene trebaju ogromna materijalna sredstva kojih jednostavno nema u današnjim uslovima u kakvim jesmo. Ovakav pristup zanemaruje pitanje da li bi se boljom organizacijom mogli efikasnije rješavati ekološki problemi, uz ista sredstva koja se na ovaj ili onaj način u tu svrhu troše.

Ekologija zahtijeva svestrano obrazovanje iz raznih oblasti prirodnih, društvenih i tehničko–tehnoloških nauka. Prema Mihailu Buriću „u nizu pravila menadžmenta prvo je da precizno znamo šta hoćemo, a zadnje da znamo kako da realizujemo to što hoćemo. Rješenje nije samo u profesionalnosti, sposobnosti laboranta za analizu, ili projektanta za uređaj za prečišćavanje. Potrebna je visoka kreativnost. Veoma složene sisteme, kakav je životna sredina može razrješavati samo visoka kreativnost, jer bez njenog prepoznavanja i uvođenja neće biti potpunog uspjeha“ (Burić, po Vukićeviću, 1996: 133).

U knjizi *Dalje od vođstva* Voren Benis ističe šta se od menadžera novog doba očekuje: djelovanje bez kolebanja, odlučna akcija, kompetencija i samokontrola, zatim animiranje zajedničkog djelovanja i potenciranje grupne sinergije, odustajanje od promjena po svaku cijenu u ime održivog razvoja i permanentno informisanje i učenje. Benis novi tip menadžera naziva globalnim ili svjetskim menadžerom i opisuje ga kao:

- čovjeka koji razmišlja u promjenljivim kategorijama svjestan promjena kroz koje prolazi organizacija i društvo;

- kompetentnog da upravlja sopstvenim razvojem; razvojem organizacije i društva;
- sa osjećanjem odgovornosti prema životnoj sredini; prema ljudima koji žive i koji će se tek roditi; prema planeti;
- svjesnog da živi u doba informacija i sa otvorenim senzornim sistemom za prijem svih podataka;
- sposobnog da deluje na različitim nivoima razvoja;
- spremnog da radi za dobrobit svih, i sposobnog da prepozna kompetentnost ma gdje postojala.

On koristi sve informacione sisteme i pomoćne metode predviđanja (kvantitativne i kvalitativne) pri donošenju odluka. Odluke se mogu donositi u uslovima izvjesnosti; u uslovima rizika i u uslovima neizvjesnosti. Prema riziku menadžeri mogu imati različiti subjektivni odnos: mogu biti skloni riziku; imati otpor prema riziku i mogu imati racionalan odnos prema riziku. Novi tip menadžera ostaje dosljedan svojoj viziji održivog razvoja spreman da podnese rizik odlučivanja.

„U našoj svijesti nije još uvijek prisutno saznanje da je svako radno mjesto čitav kompleks odnosa: čovjeka prema prirodi; čovjeka prema svom prirodnom (biološkom) biću; čovjeka prema svom društvenom biću; čovjeka prema čovjeku; društva prema određenim grupama, slojevima, klasama. Bez ovakvog pogleda na kompleksnost životne i radne sredine ne možemo ozbiljnije prići promjenama u oblasti kulture življenja i kulture rada“ (Vukićević, 1996: 45).

„Ekomenadžment nije i ne može biti vezan samo za preduzeće. Savremeni menadžeri imaju moć i vlast. Oni svojim sposobnostima vrše faktički uticaj ne samo u preduzeću nego i u društvu, a naravno i na osnovu normativnog poretka u kojem je pravno definisan njihov položaj. Uostalom resursi treba da se nađu u rukama sposobnih ljudi – filozofija je razvijena“ (Vukićević, 1996: 91).

„Korišćenje formalizovanih eko-menadžment sistema za preduzeće ima sledeće prednosti:

- smanjenje vjerovatnoće ekološki relevantnih akcidenata i neregularnih stanja u preduzeću i smanjenje rizika time prouzrokovanih šteta, zbog povećane kontrole,
- smanjenje rizika materijalne odgovornosti za ekološke štete nastale u normalnom pogonu zbog mogućnosti dokumentovanog dokazivanja regularnog i urednog pogona postrojenja,
- poboljšanje opšteg imidža kompanije i njene pozicije na tržištu, pogotovo u slučaju zvanične sertifikacije (npr. EVRO-EMAS sertifikat). Ove prednosti predstavljaju dovoljan podstrek za uvođenje formalizovanih ekomenadžment sistema“ (Z. Gereke, S. Lekić: po Vukićević, 1996: 115).

„EMAS je regulisan uredbom 761/2001 Evropskog parlamenta i Komisije i kao takav je obavezan za primjenu od strane svih država članica. Obaveznost se ogleda u određenim zahtjevima koje moraju da ispune države članice, kako bi obezbjedile sve neophodne preduslove za registraciju organizacija. Za same organizacije uključivanje u EMAS je dobrovoljno.

Osnovne ciljeve uvođenja sistema upravljanja u oblasti životne sredine treba posmatrati u kontekstu ukupnih ciljeva EU, u domenu unaprjeđivanja „harmoničnog i uravnoteženog“ ekonomskog razvoja i održivog razvoja uopšte. Konkretni ciljevi EMAS-a bi mogli biti definisani kao:

- poboljšanje učinka u životnoj sredini od strane preduzeća gdje je primijenjen sistem;
- sistematskom, objektivnom i periodičnom procjenom učinka takvih sistema;
- obezbjeđivanjem informacija o učinku u životnoj sredini i otvaranjem dijaloga sa javnošću i drugim interesnim grupama;
- aktivnim uključivanjem i učešćem zaposlenih u preduzećima u implementiranju i sprovođenju sistema ekološkog menadžmenta.

Bitno je istaći da EMAS sadrži u sebi i zahtjeve standarda ISO 14001, kao i nekoliko dodatnih zahtjeva. Iako dobrovoljan, zemlje članice EU imaju obavezu da primijene uredbu 761/2001 u potpunosti, odnosno da obezbijede infrastrukturu za primjenu EMAS-a. Ta infrastruktura se sastoji od:

- imenovanja kompetentnog tijela za EMAS,
- uspostavljanje akreditacionog sistema za EMAS,
- pravila za akreditaciju EMAS verifikatora.

Sličnosti i razlike između EMAS-a i ISO standard 14001

Najbitnije sličnosti:

- dobrovoljnost za učešće organizacija,
- primjenljivost na sve tipove organizacija, bez obzira na djelatnost i veličinu (uključujući lokalnu samoupravu, uslužne djelatnosti i sl.).

Najbitnije razlike:

- EMAS je sistem prepoznat i poznat na nivou EU, dok je ISO 14001 međunarodno priznat,
- ISO 14001 je standard, a EMAS je propis tj. uredba EU,
- EMAS, sem akreditacionog tijela, eksternog provjerivača i organizacije, obavezno uključuje i kompetentno tijelo i nadležni organ (najčešće inspekciju za zaštitu životne sredine),
- EMAS jasno definiše odgovornost i obaveze države i daje naglasak na učešću javnosti.

EMAS ima strožije, dodatne zahtjeve u pogledu:

- usklađenosti sa zakonskim propisima, poboljšanja učinka zaštite životne sredine, uključivanja zaposlenih, komunikacije sa zainteresovanim stranama,
- Izjava o zaštiti životne sredine – obavezan i jedan od ključnih elemenata EMAS-a, sa posebnim zahtjevima u pogledu njene sadržine i neophodne eksterne validnosti. Izjava je dostupna javnosti i kao obavezan element sadrži konkretne pokazatelje o učinku zaštite životne sredine“ (http://ec.europa.eu/environment/index_en.htm).

Prema Slobodanu Vukićeviću „naša kultura (društvo) je napadnuta primitivnim razaranjem prije svega prirodnih vrijednosti, a to neizostavno otvara vrata svakoj vrsti agresivnosti. Priroda ne može od nas da se brani jer je njena pretpostavka da u njoj živi prirodan čovjek, čovjek u kojemu je ostvarena mjera naturalizma i humanizma. Ali savremeni čovjek u kojemu je ta mjera narušena, u kojemu ta mjera nije više ni racionalni ni moralni kredo njegovog življenja bezobzirno uništava prirodu, sa paradoksom: iako smo ekonomski osiromašeno društvo, strukturalno destrukuirano, najprije se možemo spasiti preko kulture“ (Vukićević, 1996: 93).

„Sociolog ne može izučavati biološke aspekte ekologije, ali može i treba rezultate biologije da veoma cijeni i koristi u izučavanju sociološkog aspekta ekološke problematike, jer svaka 'biološka činjenica' ima specifičan sociološki aspekt i značenje, naročito u ekologiji“ (Vukićević, 1996: 147).

L i t e r a t u r a

- Cifrić, I., (1989), *Socijalna ekologija*, Zagreb: Globus.
- Marković, D. (1994), *Socijalna ekologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vukićević, S. (1996), *Ideal i stvarnost ekomenadžmenta*, Nikšić: Služba zaštite životne sredine Nikšić.
- Zakon o životnoj sredini, „Sl. list Crne Gore“ br. 48/08 od 11. 08. 2008.
- Stevanović, B. i dr. (2003), *Enciklopedija: Životna sredina i održivi razvoj: knjiga tačnih odgovora*, Beograd, Srpsko Sarajevo: Ecolibri, Zaod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Benis, W., Parikh, J., Lesem R. (1994), *Beyond Leadership*, Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell Ltd.
- Council Regulation No 1836/93, (1993) The Community Ecomanagement and Audit Scheme, European Economic Communities (EEC)
- Vasović, V. (2006), *Ekološka kriza i savremena teorijska misao*, Užice: Viša poslovno-tehnička škola.
- Radonjić, S. et al (2006), *Osnovi ekologije i zaštite životne sredine*, Podgorica: 3 M Makarije.
- Todić, D. (2003), *Ekološki menadžment u uslovima globalizacije*, Beograd: Megatrend univerzitet.
- Vasović, V. (2006), Ekološka kriza i savremena teorijska misao, 1. Nacionalna konferencija o kvalitetu života, Kragujevac, 10–12. maj 2006, www.cqm.rs/fq2006/pdf/B/03%20Vasovic%20V.pdf.
- http://ec.europa.eu/environment/index_en.htm